

Balcerek, Mariusz

'Forti et fideli nihil difficile'. Kariera Wolmara Farensbacha w Inflantach

Czasy Nowożytne 23, 85-106

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARIUSZ BALCEREK
TORUŃ

„FORTI ET FIDELI NIHIL DIFFICILE”
KARIERA WOLMARA FARENSBACHA W INFLANTACH

Rozbiór terenów państwa zakonnego na obszarze Inflant w wyniku walk o nie w drugiej połowie XVI w. rozrysował zupełnie nowy obraz tej części Europy. W miejsce dawnych Inflant, tworzących pewną całość, powstało parę odrębnych od siebie obszarów, z których tylko jeden, księstwo Kurlandii i Semigalii, kontynuował tradycję wcześniejszej odrębności inflanckiej. Inne regiony, takie jak duńska Ozylia (est. Saaremaa), szwedzka Estonia i polskie Inflanty zadźwińskie, weszły w skład obcych organizmów państwowych i odgrywały w nich rolę peryferiów.

Podział Inflant postawił Inflantczyków, traktujących całe dawne Inflanty za swoją ojczyznę, wobec wielkiego problemu. Było nim dokonanie wyboru drugiej ojczyzny, a następnie odnalezienie się w nowych warunkach, pod nowym, obcym panowaniem. Na terenie polskich Inflant sytuację komplikował dodatkowo fakt częściowego wyłączenia na początku tutejszej szlachty od sprawowania ważniejszych urzędów¹. Pomijanie Inflantczyków przy obsadzaniu ważniejszych stanowisk było jednak regułą, od której były pewne wyjątki². Przykładem takiego wyjątku może być, zapoczątkowana jeszcze w XVI w., kariera sławnego wówczas

¹ E. Kunze, *Organizacja Inflant w czasach polskich*, w: *Polska a Inflanty*, „Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego. Seria: Balticum” 1939, z. 14, s. 22; E. Tarvel, *Stosunek prawnopaństwowy Inflant do Rzeczypospolitej oraz ich ustrój administracyjny w l. 1561–1621*, „Zapiski Historyczne” (dalej: ZH) 1969, t. 34, z. 1, s. 64, 72–73; J. Heyde, *Zwischen Kooperation und Konfrontation: Die Adelspolitik Polen-Lithauens und Schwedens in der Provinz Livland 1561–1650*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 1998, t. 47, z. 4, s. 544.

² Innymi przykładami mogą być tutaj kariery rodów Denhoffów: H. J. Bömelburg, *Między Inflantami, Prusami i Rzeczypospolitą. Kariera rodu Denhoffów (1580–1650)*, w: *Prusy i Inflanty między średniowieczem a nowożytnością. Państwo–społeczeństwo–kultura*, red. B. Dybaś, D. Makiła, Toruń 2003, s. 125–138, i Maydellów: B. Dybaś, *Nowa dynastia? O rzekomych aspiracjach dynastycznych starostów piltyńskich w XVII wieku*, w: *Litwa w epoce Wazów*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 51–60.

rodu Farensbachów, który wydał w tym trudnym dla starych Inflant czasie dwóch nieprzeciętnych przedstawicieli, Jerzego (Jürgena) i jego syna Wolmara (Włodzimierza, Waldemara, Waltera).

Wolmar Farensbach, bo jego osoby przede wszystkim będzie dotyczyć ten artykuł, już za życia był niezwykle barwną i kontrowersyjną postacią. Jednym z pierwszych jego biografów był żyjący w XIX w. August Seraphim, świetny znawca historii dawnych Inflant, autor najobszerniejszej i najpełniejszej do tej pory pracy poświęconej Inflantczykowi³. Pisząc swe dzieło, Seraphim oparł się przede wszystkim na niemieckojęzycznej literaturze i materiałach znajdujących się w ówczesnym Rigasches Stadtarchiv (obecnie oddział Łotewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Rydze – Latvijas Valsts Vēstures Archīvs)⁴, dotyczących tylko inflanckiej, a właściwie ryskiej problematyki. Z tego względu mniej miejsca poświęcił on kwestiom związanym z innymi aspektami działalności Wolmara Farensbacha, chociażby jego konfliktowi z hetmanem polnym litewskim Krzysztofem II Radziwiłłem⁵.

Problem ten zauważył już prawie 80 lat temu znany polski historyk Kazimierz Tyszkowski, wskazując wtedy na potrzebę spojrzenia na osobę Wolmara Farensbacha z polskiej perspektywy⁶. Niestety, jak dotąd postulat ten pozostawał niezrealizowany. Trudno bowiem brać w tym wypadku pod uwagę krótki, bo liczący zaledwie jedną stronę biogram pióra Stanisława Herbsta w *Polskim Słowniku Biograficznym*⁷. Objętościowo zbliżone informacje o Inflantczyku zamieszczono w *Deutsche biographische Enzyklopädie*⁸, *Neue deutsche Biographie*⁹ i *Latviešu Konversācijas Vārdnīca*¹⁰. Znacznie obszerniej omówiona jest interesująca nas postać w *Svenskt Biografiskt Lexikon*, gdzie odnajdujemy kilkunastonicowy artykuł Bertila Broomé'a¹¹. Wspomnieć trzeba w tym momencie również o pracy wybit-

³ A. Seraphim, *Der Kurländer Wolmar Farensbach. Ein Parteigänger und Verräter des 17. Jahrhunderts*, w: *Aus der Kurländischen Vergangenheit. Bilder und Gestalten des siebzehnten Jahrhunderts*, red. E. Seraphim, A. Seraphim, Stuttgart 1893, s. 7–152.

⁴ Latvijas Valsts Vēstures Archīvs (dalej: LVVA), F. 673, La. 1: Rīgas Rātes Ārējais Arhīvs, nr 348: Farensbach (dalej: nr 348).

⁵ Częściowe omówienie tego zagadnienia znajdujemy w pracy U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004, s. 113–122.

⁶ K. Tyszkowski, *Gustaw Adolf wobec Polski i Moskwy (1611–1616)*, Lwów 1930, s. 36.

⁷ S. Herbst, *Farensbach Włodzimierz Wolmar (1586–1633)*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: *PSB*), t. 6, s. 371.

⁸ *Wolmar Farensbach*, w: *Deutsche biographische Enzyklopädie*, t. 3, red. W. Killy, München–New Providence–London–Paris 1996, s. 231.

⁹ *Farensbach Wolmar (Woldemar)*, w: *Neue deutsche Biographie*, t. 5, red. der historischen Kommission bei der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1961, s. 24–25.

¹⁰ *Wolmars Farensbach*, w: *Latviešu Konversācijas Vārdnīca*, red. A. Švābe, A. Būmanis, K. Dišlērs, T. V. Fabriku Evankuācija-Gonadas, Rīgā 1930–1931, s. 8302.

¹¹ B. Broomé, *Wolmar Farensbach, 1586–1633*, w: *Svenskt Biografiskt Lexikon* (dalej: *SBL*), t. 15, red. B. Hildebrand, Stockholm 1956, s. 363–369.

nego szwedzkiego badacza Nilsa Ahnlunda, w której autor skoncentrował się na losach Wolmara Farensbacha podczas wojny trzydziestoletniej, nie wspominając zbyt wiele o inflanckim okresie w jego życiu¹².

Wszędobylską osobę Farensbacha spotyka się oczywiście w pracach dotyczących szeroko pojmowanych kwestii inflanckich. Na wymienienie zasługują przede wszystkim opracowania znanego nam już Augusta Seraphima i jego brata Ernesta¹³, Constantina Mettiga¹⁴, szwedzkiego sztabu generalnego¹⁵, Stanisława Herbsta¹⁶, Bertila Broomé'a¹⁷, Michaela Robertsa¹⁸, Henryka Wisnera¹⁹, Axela Norberga²⁰, Zbigniewa Anusika²¹, Erika Jekabsonsa²², Urszuli Augustyniak²³, a ostatnio Anny Ziemelewskiej²⁴.

Oprócz licznej literatury dysponujemy dość bogatymi źródłami, pozwalającymi na wnikliwe zapoznanie się z historią życia intrygującego Inflantczyka. Wspominałem już o zbiorach wykorzystanych przez Augusta Seraphima w ryskim archiwum, do których dodać można jeszcze dokumenty z Łotewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Rydze (Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs)²⁵. Odnośnie do interesujących nas tutaj stosunków Farensbacha z Rzeczpospolitą

¹² N. Ahnlund, *Krigare, diplomat och ststsfärge*, „Personallistorisk tidsskrift” (dalej: PT) 1917, t. 19, s. 77–113.

¹³ A. Seraphim, *Die Geschichte des Herzogtums Kurland 1561–1795*, Reval 1904; A. Seraphim, E. Seraphim, *Aus den Tagen der Herzogin Elisabeth Magdalene von Kurland*, w: *Aus Kurlands herzoglicher Zeit. Gestalten und Bilderzwei füstengestaltendes XVII. Jahrhunderts*, Mitau 1892, s. 5–152; E. Seraphim, *Baltische Geschichte im Grundriss*, Reval 1908.

¹⁴ C. Mettig, *Geschichte der Stadt Riga*, Riga 1897.

¹⁵ *Sveriges krig. 1611–1632*, t. 2: *Polska kriget, Generalstaben*, Stockholm 1936.

¹⁶ S. Herbst, *Farensbach Jan († ok. 1627)*, w: *PSB*, t. 6, s. 369.

¹⁷ B. Broomé, *Ett bidrog till kändedomen om Volmar Färensbachs papper*, PT, 1949, t. 47, s. 126–128; *idem*, *Nils Stiernsköld*, Stockholm 1950.

¹⁸ M. Roberts, *Gustav II Adolf. A History of Sweden 1611–1632*, t. 1–2, London 1953–1958.

¹⁹ H. Wisner, *Kampania inflancka Krzysztofa Radziwiłła w latach 1617–1618*, „Zapiski Historyczne” (dalej: ZH) 1970, t. 35, z. 1, s. 9–35; *idem*, *Król i książę. Konflikt między Zygmuntem III Wazą i Krzysztofem Radziwiłłem*, „Rocznik Białostocki” 1972, t. 11, s. 53–100; *idem*, *Zygmunt III Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991; *idem*, *Krzysztof Radziwiłł h. Trąby (1585–1640)*, w: *PSB*, t. 30, s. 276–283.

²⁰ A. Norberg, *Polen i svensk politik 1617–1626*, Stockholm 1974.

²¹ Z. Anusik, *Gustaw II Adolf*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996.

²² E. Jekabsons, *Miasto Ryga i twierdza Dźwinoujście w czasie wojny polsko-szwedzkiej 1600–1621*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1998, t. 12, s. 19–36.

²³ U. Augustyniak, *Informacja i propaganda w Polsce za Zygmunta III*, Warszawa 1981; *idem*, *Potworne konspiracje, czyli problem zdrady w Rzeczypospolitej w czasach Wazów*, „Barok” 1994, t. 1, s. 89–103; *idem*, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001; *idem*, *W służbie hetmana*.

²⁴ A. Ziemelewska, *Ryga w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1581–1621*, Toruń 2008.

²⁵ LVVA, F. 1100, La. 13: 1422, g.-1942.g., Färensbahu Dzimta, Lietas nr 521: Dokumenti (līgums, obligācija, liecības, rēķini) Volmāra Färensbacha lietās par Auces un Zvārdes

obszerne materiały archiwalne znajdują się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (głównie w Dziale II, IV, V i przede wszystkim XI Archiwum Raddziwiłłów). Wiele informacji odnaleźć możemy także wśród zbiorów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu²⁶ i przede wszystkim Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Kórniku²⁷. Nieco mniej materiałów znajduje się w szwedzkim archiwum Riksarkivet w Sztokholmie²⁸. Rekompensuje nam to częściowo monumentalne wydawnictwo *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevveling*²⁹, które obecnie jest dodatkowo uzupełniane³⁰. Dysponujemy również wydanymi jeszcze w XIX w. źródłami o inflanckiej proveniencji. Chodzi tu głównie o akta dotyczące braci Nolde (szlachciców kurlandzkich zamordowanych w 1615 r.)³¹ oraz *Ehst-, Lyf-, und Lettländischer Geschichte* pióra Tomasza Hiärna³² i *Bodeckers Chronik. Livländischer und Rigascher Ereignisse. 1593–1638*³³.

Celem niniejszego artykułu nie jest jednak przedstawianie życiorysu Wolmara Farensbacha. Będzie to raczej próba ukazania, na przykładzie jednej wyjątkowej postaci, przebiegu kariery wojskowej oraz osiągnięć na polu dyplomacji w Inflantach, pod pewnymi względami charakterystycznych dla tego regionu. Mam tutaj na myśli wspomniany już wcześniej dylemat związany z wyborem nowej „ojczyzny” i późniejszą karierę szlachty z tych terenów, robioną dzięki wykazanym tam umiejętnościom w sztuce wojennej i dyplomacji. Do ukazania tych zagadnień wybrałem inflancki okres życia Wolmara Farensbacha, nie tylko ze względu na barwny charakter, lecz przede wszystkim na jego tragiczny wynik. Wynik dotyczący, co należy podkreślić, nie tylko samej osoby Wolmara, lecz także rodu Farensbachów, któremu początkowo wrócono świetlaną przyszłość.

Wolmar Farensbach urodził się 9/19 lutego 1586 r. w Neuenburgu (łot. Jaunpils) na terenie Kurlandii. Jego ojcem był bardzo zasłużony dla Rzeczypospolitej Jerzy

muižu nodošanu hercoga rīcība, apsūdzību politikā intrigā un hercoga muižām nodarītu zaudājumu atlīdzību.

²⁶ Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (dalej: BR), rkps 16.

²⁷ Biblioteka PAN w Kórniku (dalej: BPANK), rkps 289, 294, 329, 362.

²⁸ Riksarkivet i Stockholm (dalej: RA), Skoklosterarkivet (dalej: S), Polska brev och handlingar (dalej: PBH), E 8604 (341 vol.): Epistolae ad Volmarum Farensbach scriptae, cum minutis epistularum eiusdem.

²⁹ *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevveling* (dalej: *RAOSB*), dz. 1: t. 2, 4; dz. 2: t. 1, 5, 9, 10, red. H. Brulin, C. G. Styffe, P. Sondén, Stockholm 1888–1909.

³⁰ Oxenstiernaprojekt: www.ra.se/RA/Oxenstierna/oxenstierna4.html (4 kwietnia 2009).

³¹ *Aktenstücke zur Geschichte der Noldeschen Händel in Kurland zu Anfang des siebzehnten Jahrhunderts*, oprac. C. E. Napiersky, w: *Monumenta Livoniae Antiquae* (dalej: *MLA*), t. 2, red. J. F. Recke, Leipzig 1839, s. 1–238.

³² T. Hiärn, *Ehst-, Lyf-, und Lettländischer Geschichte*, w: *MLA*, t. 1, red. C. E. Napiersky, Riga–Dorpat–Lepzig 1835.

³³ *Bodeckers Chronik. Livländischer und Rigascher Ereignisse. 1593–1638*, oprac. J. G. L. Napiersky, Riga 1890.

Farensbach, starosta rujeński i tarwestyński, pochodzący z terenów dzisiejszej zachodniej Estonii. Ród Farensbachów wywodził się z Nadrenii, skąd w XIII w. przywędrował na wyspę Ozylię, a stamtąd w następnym stuleciu przeniósł się do Merjama (est. Märjamaa) w zachodniej Estonii, miejsca narodzin Jürgena³⁴. Matką Wolmara była Zofia von der Recke, z domu von der Fircks³⁵; obydwie te rodziny należały do najprzedniejszych w Kurlandii³⁶. W związku z tym Wolmar mógł się zidentyfikować z każdym regionem podzielonych wówczas Inflant.

Regionami, z którymi rodzina Farensbachów była najbardziej związana, były Inflanty polskie oraz księstwo Kurlandii i Semigalii. Na terenie Kurlandii posiadali oni przede wszystkim dwór Autz (łot. Auce), leżący niedaleko granicy ze Żmudzią³⁷. W Inflantach natomiast Farensbachowie dzierżyli starostwa rujeńskie i tarwestyńskie, jakie Jerzy otrzymał za wstawiennictwem kanclerza i hetmana koronnego Jana Zamoyskiego od króla polskiego Stefana Batorego jako nagrodę za postawę wykazaną podczas wojny Rzeczypospolitej z Moskwą, a później z Danią³⁸. Nim jednak do tego doszło, Inflantczyk przeszedł długą i krętą drogę wyboru swojego władcy.

Naukę rzemiosła wojskowego Jerzy Farensbach rozpoczynał bardzo wcześnie, mając niewiele ponad 10 lat³⁹. Uczył się go w Szwecji, we Francji, w Holandii, w Niemczech i na Węgrzech. Zdobyte tam umiejętności pokazał na służbie moskiewskiej, gdzie – dowodząc niemieckimi oddziałami zaciężnymi – przyczynił się walnie do odniesienia zwycięstwa nad Tatarami. Nie próbując zagrzać tam miejsca, mimo pewnych możliwości awansu, podczas moskiewskiego ataku na ojczyste Inflanty uciekł na duński dwór. Tam szybko pnąc się do góry po szczeblach drabiny urzędniczej, Farensbach został marszałkiem dworu, a następnie namiestnikiem wyspy Ozylii. Z ramienia króla duńskiego walczył w Gdańsku podczas

³⁴ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 4, Lipsk 1839, s. 16; T. Schiemann, *Jürgen Farensbach. Ein Bild baltischen Kriegerleben*, w: *idem, Charakterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechzehnten Jahrhunderts*, Mitau 1877, s. 52–53; E. Seraphim, *Der Kurländer*, s. 16–17, 19–20; S. Herbst, *Farensbach Włodzimierz*, s. 371; *Wolmar*, s. 231; *Wolmars*, s. 8302; B. Broomé, *Wolmar*, s. 363; B. Broomé, *Farensbach (von F.)*, w: *SBL*, s. 361.

³⁵ *Genealogisches Handbuch der kurländischen Ritterschaft*, bearb. von O. Stavenhagen und W. von der Osten-Sacken, Göltz 1930, s. 62, 159.

³⁶ Mathias von der Recke, brat pierwszego męża Zofii, został wpisany do Ritterbanku w 1620 r. na pierwszym miejscu, natomiast Christofer Fircks na trzecim; E. Fircks, *Die Ritterbanken in Kurland nach dem Original-Protokolle von 1618–1648*, „Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik” (dalej: JGHS) 1895, s. 6, 42.

³⁷ E. Seraphim, *Der Kurländer*, s. 19.

³⁸ *Archiwum Jana Zamoyskiego. Kanclerza i hetmana wielkiego i koronnego*, t. 4: 1585–1588, wyd. K. Lepszy, Kraków 1948, s. 25; *Urzednicy inflanczy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 184.

³⁹ 10 lat, *Jirjens Farensbach (1552 (?)–1602)*, w: *Latviešu*, s. 8302; 11 lat, S. Herbst, *Farensbach Jerzy (1551–1602)*, w: *PSB*, t. 6, s. 239; 12 lat, T. Schiemann, *Jürgen Farensbach*, s. 54.

konfliktu miasta z królem polskim Stefanem Batorym, po stronie Duńczyków⁴⁰. Po zakończeniu walk zaciągnął się, pozostając jeszcze duńskim poddanym, na służbę polskiego króla. Biorąc udział w jego wyprawach przeciw Moskwie, Jerzy oswoił Inflanty, po raz kolejny odznaczając się nieprzeciętnymi zdolnościami⁴¹. Wtedy to prawdopodobnie podjął decyzję porzucenia Danii i całkowitego już poddania się pod władzę króla polskiego.

Do przejścia Jerzego na stronę polską doszło podczas konfliktu polsko-duńskiego o Piltyń. Wówczas to Farensbach, wspierając stronę polską, odmówił – jako namiestnik Ozylii – posiłków duńskiej załodze Piltynia, za co król duński pozbawił go później namiestnictwa wyspy. Stefan Batory natomiast mianował Inflantczyka w ramach rekompensaty prezydentem (później wojewodą) wendeńskim⁴². Tak oto Jerzy ponownie zmienił ojczyznę. Jak miało się okazać w przyszłości, był to już jego ostateczny wybór, w którym wytrwał do końca.

Dzięki wybitnym umiejętnościom dowódczym i znajomości zachodnich metod walki Jerzy Farensbach został dowódcą szwedzkiej wyprawy Zygmunta III w 1598 r.⁴³ Jego udział w wojnie, toczonej później w Inflantach, był stosunkowo krótki, lecz bardzo intensywny⁴⁴. Broniąc swojej małej ojczyzny, Farensbach ponownie zabłysnął talentem wojskowym, przechodząc doskonale próbę wierności w trudnym dla Rzeczypospolitej, początkowym okresie wojny w Inflantach. Jak przystało na żołnierza, umarł podczas oblężenia Felina (est. Viljandi) w 1602 r.⁴⁵, będąc już wtedy hetmanem inflanckim i zasłużonym obywatelem Rzeczypospo-

⁴⁰ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 4, s. 16–17; T. Schiemann, *Jürgen Farensbach*, s. 54–61; S. Herbst, *Farensbach Jerzy*, s. 239; B. Broomé, *Farensbach*, s. 361–362.

⁴¹ T. Schiemann, *Jürgen Farensbach*, s. 61–64; S. Herbst, *Farensbach Jerzy*, s. 369; K. Olejnik, *Stefan Batory. 1533–1586*, Warszawa 1988, s. 260; J. Besala, *Stefan Batory*, Warszawa 1992, s. 299.

⁴² Jerzy Radziwiłł do Stefana Batorego, 13 VIII 1583 r., z Rygi, w: *Aktenstücke zur Geschichte der letzten Lebensjahre des Herzogs Magnus von Holstein, so wie der nächsten Zeit nach seinem Tode*, oprac. K. H. von Busse, „Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands” (dalej: MGGLEK) 1844, t. 3, z. 2, s. 347–351; K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 4, s. 17; T. Schiemann, *Jürgen Farensbach*, s. 64–67; S. Herbst, *Farensbach Jerzy*, s. 369.

⁴³ T. Schiemann, *Jürgen Farensbach*, s. 70; K. Tyszkowski, *Z dziejów wyprawy Zygmunta III do Szwecji w roku 1598 (relacje i diarjusze)*, Lwów 1927, s. 23, 26–27; D. Normann, *Sigismund Vasa och hans regering i Polen (1587–1632)*, Stockholm 1978, s. 141, 253; H. Wisner, *Zygmunt*, s. 73; planował później wyprawę do Finlandii, D. Toijer, *Sverige och Sigismund 1598–1600. Födraget i Linköping-Riksdagen i Linköping*, Stockholm 1930, s. 77–78, 129–130, 137, 141, 155; S. Herbst, *Farensbach Jerzy*, s. 370.

⁴⁴ T. Schiemann, *Jürgen Farensbach*, s. 71; S. Herbst, *Wojna inflancka 1600–1602*, Warszawa 1938, *passim*; *idem*, *Farensbach Jerzy*, s. 369.

⁴⁵ *Bodeckers*, s. 14; T. Schiemann, *Jürgen Farensbach*, s. 72; S. Herbst, *Wojna*, s. 160; *idem*, *Farensbach Jerzy*, s. 370.

litej. Sam Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielki koronny, ułożył na jego część epitafium, wychwalając czyny i zalety Inflantczyka w służbie króla polskiego⁴⁶.

Śmierć ojca, która nastąpiła, gdy Wolmar miał 16 lat, nie przeszkodziła mu w karierze. Można by powiedzieć, że ją nawet dodatkowo przyspieszyła. Wolmar bowiem zaraz po śmierci ojca przejął rolę głowy rodu, wykazując się przy tym dużą dojrzałością. Mimo młodego wieku był on już od dwóch lat kapitanem!⁴⁷ Bazując na dużym dorobku, uzyskanym dzięki osiągnięciom ojca, młody Farenbach zwiększył wkrótce znaczenie swojego rodu w Inflantach i w całej Rzeczypospolitej. Uczynił to w 1610 r. dzięki ślubowi z Krystyną, siostrą hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza⁴⁸. Związanie się z jednym z najpotężniejszych rodów litewskich otworzyło wówczas przed Inflantczykiem wielkie możliwości.

Możliwości te realizował Wolmar przede wszystkim w wojskowości. Idąc w ślady ojca, wybrał – jak wielu jego inflanckich rówieśników – właśnie służbę wojskową. W 1607 r., w wieku 21 lat został komendantem twierdzy Wolmar, którą skutecznie obronił przed szwedzkimi oddziałami Kaspara Mattsona Crusego⁴⁹. Za ten wyczyn w następnym roku miał otrzymać dowództwo zamku ryskiego⁵⁰. Ryga, miasto liczące wówczas prawie 30 000 mieszkańców, stanowiło liczącą się w regionie potęgę. Rzeczpospolita dzięki jej posiadaniu mogła kontrolować polskie Inflanty. Z tego chociażby względu awans Farenbacha miał duże znaczenie.

Wolmar długo nie zagrzął miejsca w Rydze, czego dowodem jest fakt, że wraz ze swoim bratem Janem wziął udział w oblężeniu zajętej przez Szwedów Par-

⁴⁶ BPANK, rkps 245, k. 350v: „Georgy Farenbeky Pallatini Vendensis epitaphium”; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 4, s. 16–17; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 5, Warszawa 1902, s. 257; *Latviešu*, s. 8302; S. Herbst, *Farenbach Jerzy*, s. 369–370.

⁴⁷ E. Seraphim, *Der Kurländer*, s. 20–21; *Farenbach Wolmar*, s. 24.

⁴⁸ LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 599, Mikołaj Ostroróg do Wolmara Farenbacha, 9 X 1610 r., z Kriłowa; L. Podhorodecki, *Jan Karol Chodkiewicz 1560–1621*, Warszawa 1982, s. 264–265. W kościelnej księdze w Rydze obok Wolmara Farenbacha występuje Krystyna (Christina) Chodkiewiczówna; H. Biezais, *Das Kirchenbuch der St. Jakobskirche in Riga 1582–1621*, Uppsala 1957, s. 106. Według Arnima von Feolkersahm-Warwen, autora recenzji biografii Wolmara Farenbacha pióra Ernesta Seraphima, żoną Wolmara była Eleonora Chodkiewiczówna, siostra Jana Karola; A. von Feolkersahm-Warwen, *Bericht über die 20. Sitzung vom 11. April 1895*, JGHS 1895, s. 189. Natomiast według Stanisława Herbsta Wolmar Farenbach ożenił się z córką kasztelana wileńskiego Hieronima Chodkiewicza; S. Herbst, *Farenbach Włodzimierz*, s. 371. Pewne jest, że żoną Farenbacha była siostra Chodkiewicza, gdyż Jan Karol tytułuje Wolmara szwagrem; LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 604, Jan Karol Chodkiewicz do Wolmara Farenbacha, 20 VIII 1611 r., z Danbrówna.

⁴⁹ LVVA, F. 1100, La. 14, nr 227, k. 9v, Informacje genealogiczne o rodzinie Farenbachów.

⁵⁰ E. Seraphim, *Der Kurländer*, s. 22; *Wolmars*, s. 8302. Bodecker tego wydarzenia nie odnotował; *Bodeckers*, s. 32–39.

nawy (est. Pärnu), przyczyniając się walcnie do ostatecznego zajęcia twierdzy⁵¹. Zdobyte Parnawy i późniejsze działania pod Rygą w kampanii 1609 r. zakończyły pierwszy etap wojny polsko-szwedzkiej w Inflantach. Nastąpił wówczas długi okres względnego spokoju, przynoszący naszemu bohaterowi kolejny awans wojskowy. W zastępstwie Chodkiewicza, zajętego wojną w Rosji, został on 1/11 września 1611 r. gubernatorem Inflant, na wypadek zewnętrznego zagrożenia, co stanowi szczytowy punkt jego kariery w Rzeczypospolitej. Pełniąc to wysokie stanowisko, brał on w tym samym roku udział w polsko-szwedzkich rozmowach pokojowych⁵². Pośredniczył także w sporze księcia kurlandzkiego Wilhelma z braćmi Nolde, przywódcami opozycji szlacheckiej w Kurlandii⁵³.

Władza, jaka była związana ze stanowiskiem gubernatora, szybko uderzyła do głowy mającemu wówczas 25 lat Wolmarowi Farensbachowi. Doprowadziło to do sporu z Chodkiewiczem⁵⁴ i potężną Rygą⁵⁵, która ponosiła szkody spowodowane przez oddziały podlegające gubernatorowi⁵⁶. W dodatku rozeszły się wieści o podejrzanych rozmowach Inflantczyka z Danią⁵⁷. Ciemne chmury zbierające się wówczas nad głową Wolmara rozproszyła na jakiś czas jego decyzja przejścia z luteranizmu na katolicyzm. Jerzy, pomimo oddania życia za swoją nową ojczyznę, pozostał do końca luteraninem. Wolmar, zmieniając wraz z bratem wiarę ojca (Magdalena, ich siostra pozostała luteranką), oprócz uporania się z chwilo-

⁵¹ S. Herbst, *Farensbach Jan*, s. 371; S. Herbst, *Farensbach Włodzimierz*, s. 371; G. v. Rauch, *Aus der baltischen Geschichte. Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten*, „Beiträge zur Baltischen Geschichte” Hannover–Döhren 1980, t. 9, s. 159.

⁵² *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 41.

⁵³ Herder-Instituts in Marburg, 540, Kurländische-Herzogliches Archiv, nr 76, Streitigkeiten der Ritter und Landschaft mit Herzog Wilhelm, s. 21, Komisarze w sprawie Magnusa Nolde do księcia Wilhelma, 2 VII 1611 r., z Rygi.

⁵⁴ Hetman w 1611 r. pisał: „co się tycze Farensbacha, bardzo ten knecht spuścił skrzydła, bo ukazałem mu zęby”; *Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza, Muzeum Konstantego Świdzińskiego*, t. 1, wyd. W. Chomętowski, Warszawa 1875, s. 78, Jan Karol Chodkiewicz do Zofii z Mielnika Chodkiewiczowej, 17 IV 1611 r., z obozu pod Pieczarami.

⁵⁵ Zatarg chwilowo zakończony został porozumieniem z 1614 r.; BPANK, rkps 294, s. 307, *Conditiones Compositionis quam Mag[nus] Dominus Farensbachius tenere debet cuius fideius quem se praebebat Ill[ustris]mus Dominis Generalis Livoniae eandem Nobilitas huius Provinciae et Sp[ectab]ilis Senatus Civitatis Regia Rigensis promittit*, 1614 r.; a także BR, rkps 16, k. 127v–128.

⁵⁶ LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 620, Zygmunt III do Wolmara Farensbacha, 11 II 1612 r., z Warszawy; *ibidem*, s. 623, Zygmunt III do Wolmara Farensbacha, 22 III 1612 r., z Warszawy; *ibidem*, s. 627, Zygmunt III do Wolmara Farensbacha, 18 IV 1612 r., z Warszawy; *ibidem*, s. 631, Zygmunt III do Wolmara Farensbacha, 22 VIII 1612 r., z Wilna; *ibidem*, s. 634, Jan Karol Chodkiewicz do Wolmara Farensbacha, 14 X 1612 r., ze Smoleńska; *ibidem*, s. 639–640, Jan Karol Chodkiewicz do Wolmara Farensbacha, 27 II 1613 r., z Bychowa; *ibidem*, s. 643, Jan Karol Chodkiewicz do Wolmara Farensbacha, 12 IV 1613 r., z Bychowa.

⁵⁷ LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 635, Jan Karol Chodkiewicz do Wolmara Farensbacha, 14 X 1612 r., ze Smoleńska.

wymi trudnościami zwiększył w ten sposób dodatkowo szanse awansu w kraju rządzonym przez katolickiego króla⁵⁸. Powstałe wówczas problemy ciągnęły się jednak przez cały inflancki okres w życiu Wolmara Farensbacha, kładąc się cieniem na jego osiągnięciach.

Utrata stanowiska gubernatora oraz inne niepowodzenia w Inflantach, głównie związane ze sporem z Rygą, skierowały Wolmara do Kurlandii, gdzie został przyjęty w stopniu pułkownika na służbę współrządzającego księstwem księcia Wilhelma (Wilhelm zarządzał zachodnią częścią – Kurlandią, jego starszy brat wschodnią – Semigalią)⁵⁹. Pełniąc tam służbę, Farensbach pokłócił się z komisją powołaną przez króla polskiego do zbadania sprawy zabójstwa braci Nolde⁶⁰. Nie wiadomo, czy z rozkazu księcia, czy z własnej inicjatywy dopuścił się on wówczas wobec wspomnianej komisji wielu przestępstw, z napadem na przedstawicieli komisarzy włącznie⁶¹. Podejrzewanemu o zabicie braci Nolde księciu Wilhelmowi takie działania na pewno nie mogły pomóc. Na sejmie w 1616 r. książę został za zabójstwo i właśnie za postawę wobec komisji pozbawiony władzy i skazany na banicję⁶².

Wykorzystując powstałą przez wygnanie księcia Wilhelma sytuację, Wolmar Farensbach postanowił rozpocząć rozmowy ze Szwedami, ofiarując Gustawowi II Adolfowi swoje usługi. Początkowo nic konkretnego jeszcze Gustawowi nie proponował⁶³. Wkrótce jednak, nie wiadomo dokładnie kiedy, w jego ofercie pojawiło się wydanie Szwedom Dyamentu (Dźwinoujście, niem. Dünamünde, łot. Daugagriva) i Rygi⁶⁴. Już samo planowanie takiego czynu uchodziło za zdradę. Jeśli jednak popatrzymy na to z perspektywy Inflantczyka, to okaże się, że chodzić tu mogło tylko o zmianę zwierzchnika, podobną do tych, jakich dokonywał Jerzy.

⁵⁸ E. Seraphim, *Der Kurländer*, s. 26.

⁵⁹ LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 1024, Jost Clodt do Gustawa II Adolfa, 13 III 1616 r., z Rygi; A. Lieven, *Der Lehn- und Roßdienst im Herzogthum Curland und in Districte Pilten, und die herzoglichen Schloßcommandanten in Kriegzeiten*, JGHS 1898, s. 25, 31.

⁶⁰ *Aktenstücke*, s. 140, Uniwersał Zygmunta III do powiatu piltyńskiego, 18 II 1616 r., z Warszawy; V. Keller, *Lehnspflicht und äußere Bedrohung: Der Streit um den Roßdienst im Herzogtum Kurland 1561 bis 1617*, w: *Das Herzogtum Kurland 1561–1759. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft*, t. 1, red. E. Oberländer, I. Misāns, Lüneburg 1993, s. 91; S. Ochmann, *Sejmy z lat 1615–1616*, Wrocław 1970, s. 159.

⁶¹ *Aktenstücke*, s. 105–107, Sprawozdanie Zygmunta Matzuka z misji do księcia Wilhelma, [b.d.m.].

⁶² L. A. Gebhardi, *Geschichte des Herzogtums Kurland und Semgallen, oder der Liefländischen Geschichte Zweyter Abschnitt*, Halle 1789, s. 45; A. Seraphim, *Die Geschichte*, s. 74; S. Ochmann, *Sejmy*, s. 196; H. Wisner, *Zygmunt III*, s. 180.

⁶³ RA, Militära ämnessamlingar (dalej: MÅ), III Innehållsförteckning (dalej: III), Krigshistoriska samlingen (dalej: KS), Polska kriget 1612–1629 i Livland (dalej: PK 1612–1629), M. 1289 Gustaf Adolf:s polska krig i Livland 1611–1618 (dalej: 1611–1618), [b.p.], Wolmar Farensbach do Gustawa II Adolfa, 1616 r.

⁶⁴ A. Norberg, *Polen*, s. 36.

Stawiając na Szwecję, Wolmar starał się tym samym zweryfikować wybór ojca dokonany podczas walk polsko-duńskich o Piltyń.

Co skierowało Wolmara Farensbacha na drogę zdrady króla i Rzeczypospolitej? Powodów znaleźć można co najmniej kilka. Pierwszym z nich, dającym sprawie przejścia przez Farensbacha władzy króla szwedzkiego świetny pretekst, był oczywiście problem zagrożonego wówczas planami Zygmunta III bytu księstwa Kurlandii i Semigalii⁶⁵. Oczywiście, można by od razu zacząć się doszukiwać w intencjach Wolmara, urodzonego w Kurlandii, prób ratowania ojczyzny. Wskazywać na to mogłaby jego postawa wobec komisji, kiedy osobiście, broniąc praw księcia Wilhelma, narażał się na poważne zarzuty ze strony komisarzy. Mógł to być jednak także wynik porywczego charakteru Wolmara. Bardziej bowiem prawdopodobne wydaje się, że były to tylko chłodne kalkulacje wyrachowanego i ambitnego człowieka, pozbawionego władzy i chcącego z pomocą zbrojną Szwecji rozwiązać własne problemy. W grę wchodziło tutaj przede wszystkim odzyskanie utraconego stanowiska gubernatora Inflant. W dalszej kolejności wymienić można nowy zatarg z komisją kurlandzką⁶⁶. Przysłowiowej oliwy do ognia dołądziła decyzja pominięcia zasłużonej osoby Inflantczyka przy obsadzeniu w drugiej połowie 1615 r. strategicznego starostwa dyamenckiego⁶⁷. Ambitny i konfliktowy Farensbach poczuł się tą decyzją, według niego krzywdzącą, wielce dotknięty. Historia zna wiele przykładów, kiedy to dotknięci i obrażeni, a na dodatek zagrożeni ludzie decydują się podjąć ostateczne kroki, a kierująca nimi w tym czasie nienawiść i żądza zemsty uskrzydla ich myśli.

Tak też było w przypadku Wolmara, który w perfekcyjny sposób wykorzystał upadek księcia Wilhelma jako doskonały pretekst do realizacji własnych celów. Sam król szwedzki Gustaw II Adolf już na początku 1616 r. ofiarował pomoc

⁶⁵ Już z chwilą oskarżenia księżąt Fryderyka i Wilhelma o zabójstwo braci Nolde mówiono o planie Zygmunta III przyłączenia księstwa do Rzeczypospolitej; B. Thyresson, *Sverige och det protestantiska Europa från knäredfreden till Rigas erövring*, Uppsala 1928, s. 94.

⁶⁶ BPANK rkps 362, s. 41, Komisarze kurlandzcy do Zygmunta III, 31 I 1616 r., z Mitawy; *ibidem*, s. 52, Relacja i Protestacja Generalowa; *ibidem*, s. 61, Komisarze kurlandzcy do Zygmunta III, 15 II 1616 r., z Rygi; *ibidem*, s. 72, Komisarze kurlandzcy do Zygmunta III, 24 II 1616 r., z Mitawy; *ibidem*, s. 78, Komisarze kurlandzcy do Zygmunta III, 4 III 1616 r., z Gręz; *Aktenstücke*, s. 106–107, Sprawozdanie Zygmunta Matzuka z misji do księcia Wilhelma, [b.d.m.].

⁶⁷ LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 660, Krzysztof Monwid do Wolmara Farensbacha, 23 VI 1614 r., z Szerepowej; *ibidem*, s. 667, Krzysztof Monwid do Wolmara Farensbacha, 23 XII 1614 r., z Dorohostaj; *ibidem*, s. 675, Krzysztof Monwid do Wolmara Farensbacha, 7 IV 1615 r., z Szeuszewa; *ibidem*, s. 678, Eustachy Wołowicz do Wolmara Farensbacha, 3 IX 1615 r., z Lutochni. Już w 1614 r. Inflantczyk czynił problemy w przejściu przez Gabriela Białożora zamku Nowego Młyna (niem. Neuemühle, łot. Adažu), położonego na północny wschód od Rygi; *ibidem*, s. 654, Jan Karol Chodkiewicz do Wolmara Farensbacha, 14 IV 1614 r., z Lackowicz; *ibidem*, s. 660, Krzysztof Monwid do Wolmara Farensbacha, 23 VI 1614 r., z Szerepowej.

obydwu zagrożonym książętom, szczególnie Wilhelmowi⁶⁸. W połowie roku pojawił się na arenie Farensbach, proponując wydanie Szwecji twierdzy Dyament i Rygę. Mimo niewątpliwie kuszącej oferty, Gustaw początkowo nie był zainteresowany propozycją Inflantczyka. Szalę przechylił dopiero kanclerz szwedzki Axel Oxenstierna, nakłaniając króla do wykorzystania szansy, mogącej się według niego już nigdy nie powtórzyć⁶⁹.

„Oficjalne” rozmowy ze Szwedami rozpoczął Farensbach w drugiej połowie czerwca 1616 r.⁷⁰ Inflantczyk postawił warunki, na jakich obiecywał złożyć przysięgę nowemu władcy i zacząć wcielać w życie własne obietnice. Wśród owych warunków znalazło się prawo wolnego praktykowania religii katolickiej we własnym domu, potwierdzenie własności rodzinnych posiadłości oraz stanowisko generalnego starosty Inflant (*die General haubtmannschaft in Lifland*). Dodatkowo Wolmar zażyczył sobie odszkodowania za Dyament, środków na jego utrzymanie oraz rekompensaty dla osób wciągniętych do przedsięwzięcia, którzy również mieliby ponieść w tym wszystkim szkody. Strona szwedzka, mimo pewnych obiekcji, ostatecznie zgodziła się na wszystko. Około połowy grudnia 1616 r. doszło do spisania umowy regulującej większość spornych kwestii po myśli Inflantczyka, co należy uznać za jego niewątpliwą sukces⁷¹.

Wtedy dopiero do sprawy przekazania Dyamentu i Rygi dołączyła sprawa księcia Wilhelma. Wgnany książę miał posłużyć Wolmarowi Farensbachowi i stronie szwedzkiej do stworzenia pretekstu⁷², a w wypadku niepowodzenia był idealnym materiałem na kozła ofiarnego, z czego skorzystał później Farensbach, zganiając całą winę na księcia⁷³. Zgoda byłego księcia stanowiła w tym momencie tylko zasłonę dla planów Axela Oxenstierna i Wolmara Farensbacha. Przekona-

⁶⁸ A. Norberg, *Polen*, s. 36.

⁶⁹ *RAOSB*, dz. 1, t. 2, red. C. G. Styffe, Stockholm 1896, s. 276–280, Axel Oxenstierna do Gustawa Adolfa, 25.V.1616, Åbo; B. Thyresson, *Sverige*, s. 99; „Den occasionem en gång låter sig gå utur hand, famlar sedan fåfängt därefter och når icke dess frukt”, N. Ahnlund, *Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död*, Stockholm 1940, s. 204; A. Norberg, *Polen*, s. 36–37; Z. Anusik, *Gustaw II*, s. 56.

⁷⁰ *RAOSB*, dz. 2: t. 1: *K. Gustaf II Adolf bref och instruktioner*, red. P. Sondén, Stockholm 1888, s. 93–95, Gustaw Adolf do Axela Oxenstierna, 10 VI 1616 r., ze Sztokholmu; RA, S, PBH, E 8604, oraz RPVA, F. 673, La. 1, nr 348, gdzie korespondencja pomiędzy Wolmarem Farensbachem a stroną szwedzką w latach 1616–1617, a streszczenia wielu spośród znajdujących się tam dokumentów, w: BPANK, rkps 329, k. 1–12v.

⁷¹ LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 1058–1061, Adam Schraffer do Gustawa II Adolfa, [3 XII 1616 r., z Białego Kamienia]; *ibidem*, s. 1072, Adam Schraffer do Gustawa Adolfa, 23 XII 1616 r. [z Białego Kamienia].

⁷² B. Thyresson, *Sverige*, s. 107.

⁷³ *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza*, t. 1, wyd. K. W. Wóycicki, Warszawa 1846, s. 66; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572–1632, cz. 2: 1616–1632, Poznań 1962, s. 19, 43; Z. Ossoliński, *Pamiętnik*, wyd. J. Długosz, Warszawa 1983, s. 92–93; J. Seredyka, *Sejm z 1618 roku*, Opole 1988, s. 29, 56.

niem księcia do całej sprawy zajął się oprócz Wolmara sam król szwedzki Gustaw Adolf⁷⁴. Książę w końcu prawdopodobnie się zgodził⁷⁵, zresztą nie miał dużo do stracenia. Inaczej było z Wolmarem, mającym, pomimo wielu problemów, możliwość dalszego robienia kariery w Rzeczypospolitej.

Na początku wiosny 1617 r. Wolmar Farensbach, stając się w Inflantach szwedzkim sojusznikiem i poddanym, a w Kurlandii oficjalnie przedstawicielem i namiestnikiem skazanego na banicję księcia Wilhelma, zaczął realizować własne plany i cele⁷⁶. W czerwcu tegoż roku Farensbach wpłynął na komendanta Dyamentu Konrada Neustetta, aby poddał twierdzę przybyłym siłom szwedzkim, a następnie obsadził nimi powierzoną jego opiece Kurlandię⁷⁷. W dalszej kolejności, troszcząc się o swe dobra położone w północnej części polskich Inflant, postanowił zająć dla siebie Parnawę⁷⁸.

Słabo rzekomo obsadzony zamek w Parnawie, brawurowo zdobyty w 1609 r. przez braci Farensbachów, próbował Wolmar opanować przez zaskoczenie⁷⁹. Niestety, brak natychmiastowego sukcesu wpłynął dość szybko, chyba nawet za szybko, na podjęcie decyzji o odwrocie⁸⁰. Tak zakończyła się pierwsza całkowicie samodzielna operacja militarna Wolmara Farensbacha. Twierdza ta została ostatecznie zdobyta dopiero w sierpniu, przez przybyłego później z głównymi siłami szwedzkimi pułkownika Nilsa Stiernskölda⁸¹. Wcześniej jeszcze Szwed spróbował opanować samą Rygę, co mu się nie powiodło i doprowadziło do konfliktu z Inflant-

⁷⁴ LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 122–123, Gustaw II Adolf do księcia Wilhelma, 6 I 1617 r., z Jönecöping; streszczenie w: BPANK, rkps 329, k. 1; RPVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 120–121, Instrukcja dana Adamowi Schrafferowi na rozmowy z księciem Wilhelmem, 6 I 1617 r., z Jönecöping; streszczenie w: BPANK, rkps 329, k. 1v.

⁷⁵ Farensbach za nakłonienie księcia wynegocjował dodatkowe nagrody; LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 133, Instrukcja dana Adamowi Schrafferowi na rozmowy z Wolmarem Farensbachem i księciem Wilhelmem, [b.d.m.]; streszczenie w: PBANK, rkps 329, k. 3. Jedną z nagród miała być posiadłość ziemska w Finlandii; F. Rühls, *Geschichte Schwedens*, t. 4, Halle 1810, s. 202.

⁷⁶ LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 145–148, Instrukcja księcia Wilhelma dla Wolmara Farensbacha, 1 IV 1617 r., z Goldyngi; streszczenie w: BPANK, rkps 329, k. 3v–4v.

⁷⁷ Löjtnant Conquist, *Kriget mot Polen 1617–1618*, [b.d.m.], Krigsarkivet i Stockholm, Gustav Adolfsverket, Manuskript, vol. 73, B 8, s. 23–24; *Sveriges*, s. 30.

⁷⁸ Löjtnant Conquist, *Kriget*, s. 24–25; *Sveriges*, s. 30.

⁷⁹ Parnawa posiadała wówczas bardzo małą załogę (przesadnie mówi się tylko o siedmiu hajdukach); Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR) V, nr 3683, s. 8, Jan Farensbach do Krzysztofa Radziwiłła, 1 VII 1617 r., z Rygi; *ibidem*, s. 12, Jan Farensbach do Krzysztofa Radziwiłła, 7 VII 1617 r., z Lemla.

⁸⁰ *Ibidem*, AR IV, t. 23, k. 303, s. 23, Krzysztof Radziwiłł do Stanisława Pukszy, 11 VIII 1617 r., z Birż.

⁸¹ Löjtnant Conquist, *Kriget*, s. 34–36; *Sveriges*, s. 34; B. Broomé, *Nils*, s. 102.

czykiem⁸². W tym momencie ponownie dał o sobie znać charakter Wolmara, człowieka ambitnego, konfliktowego, porywczego i przede wszystkim zmiennego⁸³.

Pod koniec jesieni okazało się, że większość wyniesionych ze wspólnej operacji korzyści przypadło Szwecji⁸⁴, której wymagający współnik powoli zaczął przeszkadzać w realizacji własnych celów⁸⁵. Tymczasem bezbronna i zszokowana początkowo Rzeczpospolita przeszła do kontrataku, kierując ostrze swojego oręża przede wszystkim w Farensbacha. Do tego wkrótce doszły niepokoje księcia Wilhelma o Kurlandię⁸⁶. Wszystko to, sumując się ze sobą, nie mogło napawać Wolmara optymizmem. Zaczął on nawet wątpić w potęgę Szwecji, nie angażującej do tej pory w całe przedsięwzięcie wystarczających sił. Wątpliwości te przekształciły się niedługo w konkretne działania Inflantyka, zmierzającego do porzucenia słabej Szwecji i przejścia z powrotem na polską stronę.

Szczęśliwie dla Wolmara już samej Rzeczypospolitej, zaangażowanej poważnie w tym czasie na południu i wschodzie, zależało na przeciągnięciu go na swoją stronę. Sprytny Inflantczyk oczywiście skwapliwie z tego skorzystał, pozwalając stronie polskiej przejąć inicjatywę, co pozwoliło później na wynegocjowanie dużo lepszych warunków⁸⁷. Inicjatywa wyszła od zakonu jezuitów⁸⁸, których w tym ciężkim dziele nawrócenia „syna marnotrawnego” wsparli hetman polny litewski Krzysztof II Radziwiłł⁸⁹, podkanclerzy litewski Jarosz Wołłowicz⁹⁰ oraz najbliższa

⁸² Löjtnant Conquist, *Kriget*, s. 30–33; *Sveriges*, s. 32. Stiernsköld był całkowitym przeciwieństwem Farensbacha, który zdolny był rzucić na szalę wszystko dla urzeczywistnienia swojego planu. Szwed, ostrożny i powolny, nie był odpowiednim człowiekiem do prowadzenia działań w kampanii 1617 r.; J. U. Niemcewicz, *Dzieje panowania Zygmunta III*, t. 3, Wrocław 1836, s. 282; B. Broomé, *Nils*, s. 108–109; M. Roberts, *Gustaw II*, s. 164.

⁸³ Przykładem może być tutaj zachowanie Farensbacha na służbie weneckiej, odnotowane przez pamiętnikarza; *Podróż królewicza Władysława Wazy do krajów Europy Zachodniej w latach 1624–1625 w świetle ówczesnych relacji*, oprac. A. Przyboś, Kraków 1977, s. 391.

⁸⁴ R. Liljedahl, *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*, Uppsala 1933, s. 30.

⁸⁵ *Sveriges*, s. 38.

⁸⁶ RA, S, PBH, E 8604, k. 461–461v, Książę Wilhelm do Wolmara Farensbacha, 17 VI 1617 r., z Lubeki. Zob. także: LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 238; streszczenie w: BPANK, rkps 329, k. 10v.

⁸⁷ Wolmar przedstawił nawet plan, zgodnie z którym zdrada była wyłącznie podstępem, mającym posłużyć do pochwylenia Gustawa Adolfa; *Pamiętniki*, s. 57, 66; A. Szelański, *Walka o Bałtyk (1544–1621)*, Lwów 1904, s. 268.

⁸⁸ Chodzi tutaj przede wszystkim o ojca Grzegorza, którego można chyba identyfikować z Grzegorzem Czyślakiem z ryskiego oddziału; H. Wisner, *Król i książę*, s. 64.

⁸⁹ AGAD, AR II, nr 17966/III, s. 111, Jarosz Wołłowicz do Krzysztofa Radziwiłła, IX 1617 r., [b.m.].

⁹⁰ *Ibidem*, AR V, nr 17966/III, s. 43, Jarosz Wołłowicz do Krzysztofa Radziwiłła, 14 VII 1617 r., z Płonian; *ibidem*, s. 69, Jarosz Wołłowicz do Krzysztofa Radziwiłła, 4 VIII 1617 r., z Płonian; *ibidem*, s. 98, Jarosz Wołłowicz do Krzysztofa Radziwiłła, 9 IX 1617 r., z Szawel.

rodzina Farensbacha⁹¹. Ich wysiłki trafiły na podatny grunt, czego dowodem był krótki czas namysłu Wolmara nad podjęciem rozmów z hetmanem polnym, zakończonych później ostateczną decyzją zdrady dotychczasowego sojusznika i oddania posiadanych przez siebie twierdz⁹².

Wolmar ostatecznie zdecydował się na początku października 1617 r. porzucić Szwecję⁹³. O tym, że Farensbach nie palił za sobą mostów i pozostawiał sobie otwartą furtkę do prawdopodobnych rozmów ze stroną szwedzką, świadczy jego list do króla Szwecji Gustawa Adolfa. Farensbach stwierdzał w nim, że przez złączenie się ze Szwecją jego ojczyzna, za jaką uważał całe Inflanty razem z Kurlandią, a także przyjaciele i krewni ponieśli tyle niedogodności, że honor oraz naturalne prawo nakazuje mu posłuszeństwo wobec króla polskiego⁹⁴. Konsekwencją tego kroku było wydanie przez Wolmara stronie litewskiej zarządzanych przez siebie twierdz, co nie obyło się bez konfliktów⁹⁵. Podpisany w październiku pod Goldyngą (niem. Goldingen, łot. Kuldīga) układ, na którego podstawie Farensbach miał tego dokonać, był dla niego wyjątkowo korzystny, dobitnie świadcząc o talencie dyplomatycznym Inflantczyka. Porozumienie zakładało ulaskawienie królewskie dla Farensbacha i jego podwładnych, wraz z nienaruszalnością dóbr ziemskich oraz zapewnieniem przeprowadzenia rehabilitacji!⁹⁶ Jakby tego było

⁹¹ LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 397, Magdalena Farensbach do Wolmara Farensbacha, 16 VII 1617 r., z Warszawy.

⁹² Hetman wyznaczył miejsce spotkania Farensbachowi w połowie drogi między Rygą a Dyaamentem. Tam doszło do rozmów i uzgodnienia wstępnych warunków; BPANK, rkps 294, s. 432, Stan spraw Ks. Radziwiłła z Wolmarem Farensbachem przed komisarzami królewskimi, 1619 r.; zob. także: BR, rkps 16, k. 131v–134.

⁹³ Dla Szwedów przejście Farensbacha z powrotem na polską stronę było niespodzianką; B. Broomé, *Farensbach*, s. 365. Szwedzi dowiedzieli się o tym, że książę Wilhelm nie ma już zaufania do Farensbacha, ale dopiero po 10/20 października; *RAOSB*, dz. 2: t. 10, red. P. Sondén, Stockholm 1900, s. 198, Johan Skytte do Axela Oxenstierny, 10 X 1617 r., z Lubeki.

⁹⁴ AGAD, AR V, nr 3713, s. 12–13, Wolmar Farensbach do Gustawa Adolfa, 3 X 1617 r., z Goldyngi. Zob. także: *ibidem*, nr 3684, s. 6.

⁹⁵ Za przykład może tutaj posłużyć przejęcie Goldyngi, podczas którego o mało nie doszło do bitwy: „postępował książę [Krzysztof Radziwiłł – M. B.] w szyku pod Goldyngę obóz na zadzie zostawiwszy, rozumiejąc, że Farensbach jako nieprzyjaciel stawi pole”; BPANK, rkps 294, s. 433, Stan Spraw.

⁹⁶ AGAD, AR II, nr 686, s. 1, Umowa Krzysztofa II Radziwiłła z Wolmarem Farensbachem, 1 X 1617 r., z Goldyngi. Uniewinnienie Farensbacha nastąpiło już 6 października 1617 r.; BPANK, rkps 289, s. 501, Uniwersał Zygmunta III uniewinniający Wolmara Farensbacha, 6 X 1617 r., z Warszawy. Zygmunt III zaczął już przed sejmem 1618 r. „wybielać” Wolmara, obarczając winą wygnanego księcia Wilhelma, w czym pomagali mu niektórzy senatorowie (*Akta*, s. 19, 43). Wywołało to jednak tylko sprzeciwy wśród szlachty, uważającej wybaczenie takiego czynu za zły przykład na przyszłość; AGAD, AR II, nr 702, s. 6–7, Summariusz Artykułów na Sejmikach Powiatowych w Koronie namówionych i PP. Posłom na Sejm walny obronie zleconych, 1618 r.; *Akta*, s. 48; J. Seredyka, *Sejm*, s. 75–76. Podobnie było przed

mało, udało się Infantczykowi zapewnić pozostawienie pod jego dowództwem zwerbowanych jeszcze na służbę u księcia Wilhelma oddziałów wojska (1000 piechoty i jedna rota jazdy), na co otrzymał od nienawidzącego go hetmana polnego 16 000 złotych⁹⁷.

Mimo sukcesu spod Goldyngi, w nowy 1618 r. Wolmar Farensbach wchodził z piętnem podwójnego zdrajcy, marnując w ten sposób dorobek sławnego ojca i utrudniając sobie dalszą karierę. Nie był to jedyny problem, z jakim musiał się uporać. Toczący się od dawna konflikt z potężną Rygą wkrótce przekształcił się, mimo prób Zygmunta III i Jana Karola Chodkiewicza zapobieżenia temu⁹⁸ (wraz z dołączeniem do Rygi hetmana polnego⁹⁹ oraz księcia kurlandzkiego Fryderyka¹⁰⁰), w regularną wojnę, z bitwami i oblężeniami. Duża przewaga sprzymierzonych powodowała, że Farensbach nie był w stanie nawiązać równorzędnej walki i odnieść jakiegos znaczącego sukcesu. Pierwsze starcie z przeważającymi oddziałami ryskimi, do którego doszło jeszcze w 1617 r., przyniosło dotkliwą klęskę¹⁰¹. Jej skutkiem było oblężenie głównej siedziby Wolmara Farensbacha w Kurlandii w Autz. Udało mu się wówczas wytrzymać oblężenie połączonych sił

sejmem 1619 r. i na nim, kiedy szlachta domagała się ukarania Farensbacha; J. Rzońca, *Sejmiki przed sejmem zwyczajnym 1619 roku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu, Seria A, Historia” 1977, nr 14, s. 37; *idem*, *Ostatni sejm przed Cecorą (1619 r.)*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1983, nr 20, s. 80–81.

⁹⁷ BPANK, rkps 294, Miasto Ryga do Zygmunta III, 20 X 1617 r., z Rygi, s. 327.

⁹⁸ LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 470, Uniwersał Zygmunt III do księcia Fryderyka, szlachty księstwa i Infant, 15 II 1619 r., z Warszawy; *ibidem*, s. 472–474, Uniwersał Zygmunta III do mieszkańców Kurlandii i Semigalii, 20 II 1619 r., z Warszawy; *ibidem*, s. 490, Uniwersał Zygmunta III, 24 VI 1619 r., z Warszawy; BR, rkps 16, k. 129v, Zygmunt III do miasta Ryga, 5 IV 1619 r., z Warszawy; *ibidem*, k. 129v, Jan Karol Chodkiewicz do miasta Ryga, 14 IV 1619 r., z Kretyni; AGAD, AR V, nr 16762, s. 47, Zygmunt III do miasta Ryga, 4 VI 1619 r., z Warszawy.

⁹⁹ Spór między Krzysztofem Radziwiłłem a Wolmarem Farensbachem datuje się od sprawy przekazania twierdz trzymanyh przez Farensbacha hetmanowi polnemu; BPANK, rkps 294, s. 431–446, Stan spraw.

¹⁰⁰ A. Seraphim, *Die Geschichte*, s. 84.

¹⁰¹ *Bodeckers*, s. 64; J. Kordzikowski, *Aus den Studien im Rigaschen Stadtarchiv*, „Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Rußlands” 1913, s. 134–141. Dokumenty te znalazły się później w rękach Radziwiłła; A. Kraushar, *Dzieje Krzysztofa z Arciszewskiego Admirala i wodza Holendrów w Brazylji, starszego nad armatą koronną za Władysława IV i Jana Kazimierza. 1592–1656*, t. 1–2, Petersburg 1892, s. 55. Pewne dokumenty mówiące o kontaktach Farensbacha z Szwedami udało się zdobyć później także Krzysztofowi Arciszewskiemu; M. Paradowska, *Przyjmij laur zwycięski*, Wrocław 1987, s. 35. Wolmar Farensbach zażądał później zwrotu dokumentów, o czym napisał do Zygmunta; LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 442, Wolmar Farensbach do Zygmunta III, [b.d.m.]; *ibidem*, s. 453, Zygmunt III do miasta Ryga, 10 I 1618, z Warszawy.

ryskich i części oddziałów hetmańskich, co potwierdza jego wysokie umiejętności w tej dziedzinie sztuki wojennej¹⁰².

Odziedziczony po ojcu talent wojskowy Wolmar wykorzystał w wojnie podjazdowej, prowadzonej wraz z bratem Janem wobec sprzymierzonych. Sprowadzała się ona głównie do mających charakter rabunkowy rajdów na pograniczu Inflant, księstwa Kurlandii i Semigalii oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Łupem braci Farensbachów padały dwory szlacheckie, wioski, kupcy na drogach, a nawet osoby wysoko postawione, w tym kanclerz kurlandzki i marszałek wilkomierski¹⁰³. Doszło nawet do ataku na dobra radziwiłłowskie wokół silnie umocnionych Birż, podczas którego oddział Wolmara, dowodzony przez Wilhelma de la Barre, poniósł ciężką klęskę z rąk oddziałów Radziwiłła¹⁰⁴. Porażka ta, z października 1619 r., zakończyła poważniejsze działania militarne Wolmara Farensbacha, który od tej pory biernie oczekiwał ataku na Autz.

Pozornie beznadziejną sytuację militarną braci Farensbachów równoważyły umiejętności dyplomatyczne starszego Wolmara, potrafiącego kapitalnie wykorzystać słabe punkty przeciwników¹⁰⁵. Należała do nich przede wszystkim zbytnia uf-

¹⁰²Nicolaus Putkamer zu Bütow do księcia Wilhelma, 3 VI 1618, Kleinen Gleusser, w: J. von Bohlen zu Bohlendorf, *Fragmente zur Geschichte des Herzogs Wilhelm von Kurland*, MGGLEK 1855, t. 8, z. 1, s. 232; *Bodeckers*, s. 64. Ernst Seraphim był zdania, że obroną Autz dowodził bezpośrednio Wilhelm de la Barre; E. Seraphim, *Der Kurländer*, s. 95–101.

¹⁰³AGAD, AR V, nr 15061, s. 45, Adam Steckiewicz do Krzysztofa Radziwiłła, 3 II 1619 r., z Kokenhauzen; BR, rkps 16, k. 129v, Ekstrakt sejmowy kontumacyjnego dekretu w sprawie Ryżan z Wol[marem] Farensbachem, 5 III 1619 r., z Warszawy; AGAD, AR II, nr 324, s. 1, Krzysztof Radziwiłł do Jarosza Wołłowicza, 12 III 1619 r., z Popiela; *ibidem*, s. 2, Krzysztof Radziwiłł do sekretarza Marcinkiewicza, 12 III 1619 r., z Popiela; *ibidem*, AR XI, nr 35, s. 127, Obywatele żmudzcy do Krzysztofa Radziwiłła, 2 IV 1619 r., z Rosieczyn; *ibidem*, s. 129, Obywatele wilkomirscy do Krzysztofa Radziwiłła, 3 IV 1619 r., z Wilkomierza; *ibidem*, s. 120, Szlachta upitska do Krzysztofa Radziwiłła, IV 1619 r., z Poniewieża; *ibidem*, s. 131–146, Protestatio P. Sverynowey na Ferisberka o najazd domów, 14 V 1619 r.; LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 502–504, Protest miasta Rygi, 22 X 1619 r., [z Rygi]; AGAD, AR XI, nr 35, s. 124, Protestacje albo Postanowienia Powiatu Upitskiego na sejmiku dla różnych zbrodni i swawoleństwa Farensbachowego które się tam specyficznie uczynione, [1619]; *ibidem*, s. 251, Wyznanie złapanych ludzi Farensbacha, [1619], [b.m.]; *ibidem*, s. 58–59, Przyznawanie, [b.m.]; *ibidem*, s. 425–426, Skargi na postępowanie Wolmara Farensbacha, 17 II 1620 r., [b.m.]; LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 531, Miasto Ryga do Lwa Sapiehy, [19/9 II 1620 r.], z Rygi; BR, rkps 75, k. 157v, Protestacja Krzysztofa Radziwiłła na Wolmara Farensbacha, 5 IX 1620 r., z Wilna.

¹⁰⁴AGAD, AR XI, nr 35, s. 248, Protestacja Krzysztofa Radziwiłła na Wolmara Farensbacha, 1619 r., [b.m.]; *ibidem*, s. 235–236, Vidimus z Protestacji Ewerta Wechmana Na P. Wolmara Farensbacha o nastanie gwałtowne na dom, 12 X 1619 r., [b.m.]; *ibidem*, s. 241, Krzysztof Radziwiłł do Lwa Sapiehy, 14 X 1619 r., z Birż; BPANK, rkps 294, s. 445, Stan spraw; AGAD, AR XI, nr 35, s. 57, Przyznanie sług i Rajtarów, [b.d.m.].

¹⁰⁵Radziwiłł wspominał o próbach rozbicia jego sojuszu z Rygą i księciem Fryderykiem; BR, rkps 16, k. 135v, Krzysztof Radziwiłł do Jan Ulricha i Tomasza Rama, 18 V 1620, [b.m.];

ność we własne możliwości i niedoceniaanie słabego na pozór Inflantczyka¹⁰⁶. Ten bowiem dysponował rozległymi wpływami w Rzeczypospolitej i umiał je należycie wyzyskać¹⁰⁷. Najszybciej przekonała się o tym Ryga, mająca z nim najdłuższej do czynienia¹⁰⁸. Również ksiązę Fryderyk, który z natury był ostrożny, dość wcześnie nauczył się postępowania z Wolmarem¹⁰⁹. Wniosków z tych lekcji nie wyciągnął niestety w porę dumny Radziwiłł, nie przykładający początkowo większej wagi do opinii Warszawy i nie próbujący tym samym zniwelować na tym polu przewagi przeciwnika¹¹⁰. Tymczasem Farensbach, zdając sobie doskonale sprawę z roli hetmana w sojuszu sprzymierzonych, nie omijał żadnej sposobności do ataku na niego¹¹¹. Pewne znaczenie miało tutaj także wyznanie protestanckie wrogów braci Farensbachów, któremu oni sami mogli przeciwstawić przejęty nie tak dawno obzadek rzymskokatolicki, nadając całemu konfliktowi wyraz religijny¹¹².

Przy przewadze sprzymierzonych w polu, a braci Farensbachów na dworze królewskim, konflikt stanął w martwym punkcie. Próby jego rozwiązania poprzez układy, wobec głębokich urazów i atmosfery niepewności, nie były w stanie przynieść pozytywnego skutku¹¹³. Dopiero interwencja samego Zygmunta III, zmę-

AGAD, AR V, nr 2968, s. 35–36, Magnus Ernest Denhoff do Krzysztofa Radziwiłła, 25 III 1620 r., [b.m.].

¹⁰⁶ U. Augustyniak, *W służbie hetmana*, s. 121.

¹⁰⁷ Siostra Wolmara i Jana, Magdalena Farensbach, będąc podopieczną królowny Anny Wazówny, wspierała braci jak mogła; AGAD, AR V, nr 12789/I, s. 85, Jerzy Radziwiński do Krzysztofa Radziwiłła, 6 I 1620 r., z Warszawy. Oprócz tego wspierali Wolmara jezuita; *ibidem*, s. 55, Jerzy Radziwiński do Krzysztofa Radziwiłła, 2 IV 1619 r., z Warszawy; *Pamiętniki*, s. 66, oraz szwagier Jan Karol Chodkiewicz; AGAD, AR II, nr 326, s. 1, Jan Karol Chodkiewicz do Zygmunta III, 13 X 1619 r., z Kretyngi.

¹⁰⁸ E. Seraphim, *Der Kurländer*, s. 88.

¹⁰⁹ W 1620 r. Wolmar Farensbach odsprzedał Autz księciu Fryderykowi za 40 000 polskich florenów; LVVA, F. 1100, La. 13, nr 521, k. 4, Akt sprzedaży dóbr Autz i Schwenden księciu Fryderykowi, 15 V 1620, Hoff zum Berge; AGAD, AR V, nr 12789/I, s. 180, Jerzy Radziwiński do Krzysztofa Radziwiłła, VI 1620 r., z Warszawy; *Kurländische Güter-Chroniken, nach urkundlichen Quellen*, t. 1, red. F. von Klopmann, Mitau 1856, s. 56, 76.

¹¹⁰ AGAD, AR V, nr 13855/XIX, Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła, 11 I 1621 r., Warszawa, s. 1. Zadanie śledzenia intryg Farensbacha na dworze w Warszawie otrzymał później Krzysztof Arciszewski; A. Kraushar, *Dzieje*, s. 51.

¹¹¹ AGAD, AR II, nr 727, s. 1, Trybunał litewski do Krzysztofa Radziwiłła, 23 V 162 r., z Wilna.

¹¹² *ibidem*, nr 315, s. 1, Instrukcja Krzysztofa Radziwiłła – podjęcie sprawy zdrady Wolmara Farensbacha, [1618], [b.m.]; U. Augustyniak, *Dwór i klientela*, s. 203. Nie zmienia to faktu, że Wolmar Farensbach potrafił nawet wygnać własnego księdza w Autz, kiedy ten zaczął się skarżyć na jego postępowanie; AGAD, AR XI, nr 35, s. 426, Skargi na postępowanie Wolmara Farensbacha, 17 II 1620 r., [b.m.].

¹¹³ Nie powiodły się próby pogodzenia w 1619 r. (BR, rkps 16, k. 129v, Zygmunt III do miasta Rygi, 5 IV 1619 r., z Warszawy; *ibidem*, k. 130, Jan Karol Chodkiewicz do miasta Rygi, 15 V 1619, [b.m.]; *ibidem*, k. 131, Jan Karol Chodkiewicz do miasta Rygi, 21 IX 1619 r., [b.m.]; *ibidem*, k. 131v, Zygmunt III do miasta Rygi, 24 X 1619 r., [z Warszawy]), a także

czonego już przeciągającym się sporem, doprowadziła w sierpniu 1620 r. do jego ostatecznego zakończenia¹¹⁴. Zawarta w Warszawie ugoda dotyczyła zasadniczo tylko Radziwiłła, gdyż jeszcze wcześniej księciu Fryderykowi udało się podpisać osobną umowę z Wolmarem. Jej postanowienia nie okazały się korzystne dla Infantczyka, zmuszonego odsprzedać księciu swe kurlandzkie posiadłości¹¹⁵. Natomiast najdłuższej trwający zatarg z Rygą pozostał nieuregulowany i odłożony przez króla na bliżej nieokreśloną przyszłość¹¹⁶.

na początku 1620 r. (AGAD, AR XI, nr 35, s. 3, Zygmunt III do Krzysztofa Radziwiłła, 22 XI 1619 r., z Warszawy; *ibidem*, s. 12, Zygmunt III do Krzysztofa Radziwiłła, 24 XI 1619 r., z Warszawy; *ibidem*, s. 19, Krzysztof Radziwiłł do Macieja Breznańskiego, 16 XII 1619 r., z Birż; *ibidem*, s. 7, Jan Karol Chodkiewicz do Jarosza Wołłowicza, 22 I 1620 r., z Ciemkovic; *ibidem*, AR V, nr 13855/XIX, s. 6, Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła, I 1620 r., z Warszawy), i później w maju (*ibidem*, AR II, nr 335, s. 1, Jan Karol Chodkiewicz, Jan Zawisza i Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła, 13 V 1620 r., z Lachowicz; BR, rkps 16, k. 135, Lew Sapieha do miasta Rygi, 13 V 1620 r., [z Lachowicz]; AGAD, AR V, nr 13855/XIX, s. 20, Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła, 15 V 1621 r., z Rozaney; *ibidem*, s. 22, Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła, 17 V 1621 r., z Rozaney; *ibidem*, s. 27, Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła, 26 V 1621 r., z Rozaney; *ibidem*, s. 25, Jan Karol Chodkiewicz do [Lwa Sapiehy], 27 V 1620 r., z Lachowicz).

¹¹⁴ AGAD, AR IV, t. 23, k. 306, s. 17–18, Krzysztof Radziwiłł do Stanisława Puksyty, 18 VIII 1620 r., z Zabłudowa; *ibidem*, s. 20, Krzysztof Radziwiłł do Samuela Lemki, 14 IX 1620 r., z Zabłudowa.

¹¹⁵ Zob. przypis 111. Podobny zabieg wykonał później Wolmar ze swoimi starostwami Rujen i Tarwest. W 1623 r. Farensbach otrzymał konsens z okienkiem na sesję obydwu starostw; *Urzednicy*, s. 202, 207; K. Chłapowski, *Elita senatorsko-dygnitarska korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, s. 111.

¹¹⁶ Próby porozumienia miasta z Farensbachem podejmowane były już od dłuższego czasu; LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 492, Protest miasta Ryga, 3/13 VIII 1619 r., z Wenden; *ibidem*, s. 495–496, Protest miasta Ryga, 3 IX 1619 r., z Wenden; *ibidem*, s. 497, Jan Karol Chodkiewicz do miasta Ryga, 21 IX 1619 r., [b.m.]. Zob. także: BR, rkps 16, k. 131; *ibidem*, s. 528, Hieronim Wołłowicz do miasta Ryga, 7 II 1620 r., z Kowna; *ibidem*, s. 568, Zygmunt III do Rygi, 15 II 1620 r., z Wilna; *ibidem*, s. 570, Lew Sapieha do miasta Ryga, 16 II 1620 r., z Wilna; LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 534–535, Protest miasta Ryga, 1 IV 1620 r., z Wenden; BR, rkps 16, k. 135, Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła, 13 V 1620 r., [b.m.]; AGAD, AR V, nr 13855/XIX, s. 22, Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła, 17 V 1620 r., z Rozaney; LVVA, F. 673, La. 1, nr 348, s. 571, Krzysztof Radziwiłł do miasta Ryga, 25 VI 1620 r., z Zabłudowa; *ibidem*, s. 542, Poświadczenie Wolmara Farensbacha, 19 VII 1620 r., z Warszawy; *ibidem*, k. 44–47v, Relacja z rozmów pomiędzy Wolmarem Farensbachem a Rygą, 22 VII 1620 r., [b.m.]; *ibidem*, s. 578, Wicekanclerz Lipski do miasta Ryga, 28 VIII 1620 r., z Warszawy; *ibidem*, s. 580, Zygmunt III do miasta Ryga, 29 VIII 1620 r., z Warszawy; *ibidem*, s. 586, Jan Wastowiusz do miasta Ryga, 3 IX 1620 r., z Jazdowa; *ibidem*, s. 588, Jakub Zadzik do miasta Ryga, 4 IX 1620 r., z Warszawy; *ibidem*, s. 498, Warunki Wolmara Farensbacha ugody z Rygą, [b.d.m.]; *ibidem*, s. 520, Conditie od P[ana] Farensbach do PP Ryżanom podane, [b.d.m.]; *ibidem*, s. 525, Raport w sprawie rozmów z Wolmarem Farensbachem, [b.d.m.]; *ibidem*, s. 540; Warunki Wolmara Farensbacha; *ibidem*, s. 543–546, Zastrzeżenia miasta Ryga [sierpień 1620]; C. Mettig, *Geschichte*, s. 315; A. Ziemiańska, *Ryga*, s. 146.

Zakończenie sporu ze sprzymierzonymi osiągnięte zostało jednak za cenę pożegnania się Wolmara Farensbacha z ojczystymi Inflantami, do których nigdy nie dane mu było wrócić. Został on wówczas skierowany przez króla na południe kraju, gdzie niewielu wiedziało o jego przeszłości. Tam wziął udział w przygotowaniach do wyprawy hetmana wielkiego koronnego Stanisława Żółkiewskiego, zakończonej, jak wiadomo, bitwą pod Cecorą. Wśród stepów dzisiejszej Mołdawii znany z konfliktowości i arogancji Inflantczyk, pomimo obaw wobec jego osoby, dzielnie walczył do samego końca¹¹⁷.

Starcie pod Cecorą i odwrót wojsk koronnych ku granicom Rzeczypospolitej, w wyniku braku dyscypliny, doprowadziło ostatecznie do straszliwej klęski. Wolmarowi Farensbachowi, choć rannemu w nogę¹¹⁸, udało się ją przeżyć, ale trafił do niewoli¹¹⁹. Po wyjściu z niej w 1623 r. próbował zaciągnąć się na służbę króla polskiego¹²⁰. Brak sukcesu w tych działaniach zmusił Farensbacha do zaciągnięcia się na służbę kolejno w Siedmiogrodzie, w Wenecji i we Francji, gdzie nie był w stanie zagrzeć dłużej miejsca. Później ponownie spróbował swoich sił, jako dyplomata, w służbie króla szwedzkiego¹²¹. Ostatecznie znalazł się w armii cesarskiej walczącej w południowej Rzeszy¹²². Tam znowu wdał się w konflikty z przełożonymi, co skłoniło go do porzucenia dotychczasowych chlebobawców¹²³. Ponownie skierował uwagę na Szwedów, którym planował w 1633 r. wydać Inglostad, gdzie był komendantem w służbie cesarza. Ostatecznie skończyło się to niepowodzeniem, co tym razem miało dla Wolmara Farensbacha tragiczny skutek. W przeciwieństwie do Rzeczypospolitej, tutaj spotkała go natychmiastowa kara w postaci szubienicy. Zginął w drodze na nią, zakłuty i porąbany, zabijając jeszcze czterech strażników¹²⁴.

Wolmar Farensbach zmarł w wieku 47 lat, a więc przeżył kilka lat mniej niż jego ojciec (51 lat). Obydwaj, zarówno ojciec, jak i syn, byli Inflantczykami, żołnierzami służącymi wielu władcom europejskim. Mimo to Jerzy, umierając na inflanckiej ziemi, jak przystało na żołnierza, odszedł z tego świata w aureoli bohatera i wiernego obywatela Rzeczypospolitej. Wolmar natomiast, przyłapany na zdradzie, na

¹¹⁷ Ryszard Majewski wymienił go wśród „kandydatów” na najbardziej kłopotliwych podkomendnych hetmana Żółkiewskiego; R. Majewski, *Cecora. Rok 1620*, Warszawa 1970, s. 147.

¹¹⁸ BR, rkps 97, k. 39, Rejestr więźniów z ekspedycji wołoskiej.

¹¹⁹ J. Sobieski, *Pamiętnik wojny chocimskiej. xsiąg troje*, Petersburg 1854, s. 68.

¹²⁰ AGAD, AR II, nr 866, Suplika Wolmara Farensbach do Zygmunta III, 1623, [b.m.]. Zob. także: *ibidem*, nr 876; Biblioteka Jagiellońska, rkps 102, s. 1031–1033; Biblioteka Ordynacji Zamoyskiej (dalej: BOZ), rkps 1173, k. 33v–35; Biblioteka Czarotoryskich, Teki Naruszewicza, t. 98, s. 677–687.

¹²¹ S. Herbst, *Farensbach Włodzimierz*, s. 371. Zob. także: N. Ahnlund, *Krigare*, s. 80–111.

¹²² E. Seraphim, *Der Kurländer*, s. 140–148.

¹²³ M. Grünbaum, *Ueber die Publicistik des dreissigjaehrigen Krieges von 1626–1629*, Halle 1880, s. 89–90.

¹²⁴ J. U. Niemcewicz, *Dzieje*, s. 276.

obcej ziemi, zakończył żywot haniebnie. Zniweczył tym samym częściowo dorobek ojca, ciężko pracującego na zdobycie uznania i pozycji w Rzeczypospolitej.

Odziedzicivszy po ojcu zdolności wojskowe, Wolmar Farensbach był dobrym, choć nie wybijającym się dowódcą. Przykład Wolmaru w 1607 r., a częściowo Autz i Cecory, wykazały, że umiał się on skutecznie bronić za umocnieniami. Gorzej sytuacja wyglądała, gdy stawał się samodzielnym dowódcą, kierującym działaniami w polu, czego przykładem mogą być niepowodzenia w kampanii polsko-szwedzkiej, a potem w walce ze sprzymierzonymi. Biorąc go jednak w obronę, trzeba zauważyć, że dowodząc nieopłaconym i niezdiscyplinowanym wojskiem, nie był w stanie odnieść błyskotliwych zwycięstw nad przeważającymi siłami przeciwników. Służąc pod sprawnym i mającym silny autorytet dowódcą, potrafił być wytrwałym i odważnym żołnierzem (np. szturm Parnawy w 1609 r.), zapowiadając się na dobrego wojskowego. Udowodnił to nawet podczas nieudanej wyprawy cecorskiej, w wyjątkowo niekorzystnych warunkach, kiedy inni nie dawali sobie rady z zaistniałą sytuacją.

Znacznie lepiej od sztuki wojennej powodziło się Wolmarowi Farensbachowi w meandrach dyplomacji. Najlepiej może o tym świadczyć bezproblemowe poruszanie się w trudnych i zawiłych ścieżkach tej dziedziny. Inflantczyk udowodnił to przede wszystkim w latach 1616–1620, kiedy precyzyjnie wykorzystywał nadarzające się sytuacje i płynnie zmieniał strony. Niestety, dobrze zapowiadające się na początku działania marnowane były często przez brak konsekwencji, typowy dla niego, a objawiający się również przy operacjach wojskowych. Wynikające z tego powodu kolejne, nagłe zwroty w kierunku Warszawy i Sztokholmu istotnie uwalniały go z chwilowych opresji, co można by uznać za duże osiągnięcie. Nie zmienia to jednak faktu, że te skrajne manewry pozbawiły go owoców całej pracy, nastroczając mu nowych problemów. Przykładem może być tutaj błyskotliwa na pierwszy rzut oka dwukrotna zmiana stron w 1617 r., która nie przyniosła Wolmarowi żadnych nabytków, wzbogacając tylko jego listę wrogów.

Nasuwa się tutaj porównanie zbliżonych do siebie działań ojca i syna. Pierwszy z nich, Jerzy Farensbach, w trakcie polsko-duńskiego konfliktu o Piltyń wybrał ostatecznie Rzeczpospolitą, tracąc cały swój duński dorobek. Trzymając się później już konsekwentnie dokonanego wyboru, zyskał tu za to z czasem duże uznanie i majątek. Wolmar natomiast, potrafiący zmieniać parokrotnie strony, nie ponosząc przy tym na początku większych konsekwencji, nie był w stanie na dłuższą metę zdobyć dla siebie żadnego wymiernego sukcesu. To, wraz z osobistą tragedią w postaci niepozostawienia potomków, wpłynęło ostatecznie na upadek znaczenia rodu Farensbachów. Co prawda młodszy brat Wolmara, Jan, odznaczając się pod Chocimiem w 1621 r., odbudował częściowo pozycję rodu¹²⁵, ale o powrocie na

¹²⁵S. Herbst, *Farensbach Jan*, s. 369. Jan Farensbach pod Chocimiem dowodził chorągwią husarską (200 koni); BR, rkps 2, s. 831, Spisek wojska Koronnego przeciwko Turkowi in

wyżyny, na jakie wzniosł się wcześniej brat i ojciec, nie mogło być już jednak mowy¹²⁶.

Od czasów Jana Farensbacha reprezentanci rodu Farensbachów w Inflantach nie odgrywali już większej roli¹²⁷. Świetnie zapowiadający się Farensbachowie z czasem zostali drobną szlachtą. Aż kusi, aby zaryzykować stwierdzenie, że gdyby nie zbyt szybki awans na gubernatora w 1611 r. i wynikłe z tego konsekwencje, przede wszystkim zdrada zapoczątkowana w 1616 r., to byłibyśmy świadkami dużej, powolnej, ale konsekwentnej kariery jednostki, która stworzyłaby solidne podstawy do dalszego rozwoju rodu na terenie całej Rzeczypospolitej.

MARIUSZ BALCEREK

‘FORTI ET FIDELI NIHIL DIFFICIL’.
THE CAREER OF WOLMAR FARENSBACH IN LIVONIA

SUMMARY

The partition of the Teutonic Order State in Livonia in the 2nd half of the 16th century made the inhabitants of this country to adjust to new conditions under a new alien rule. A good example of this problem presents a career of the noble family von Farensbach and especially of its two eminent members living at that difficult time: Jürgen and Wolmar von Farensbach. Jürgen Farensbach, the father, was one of the most talented military commanders of that period acting in the war theatre within the Baltic Sea Basin. In service of many rulers he reached each time a high position in the state hierarchy. However, trying to find his second homeland he often changed his lords as a result of which he frequently lost benefits he had achieved for his services rendered before. Eventually he decided to remain loyal to the Polish-Lithuanian Commonwealth and in this choice he endured until the end of his life. Jürgen’s son, Wolmar acted to some extent similarly as his father. He started his career in the Polish-Lithuanian Commonwealth. For the young nobleman from Livonia, with his difficult personality, a fast promotion was not enough. His dissatisfaction got him into many conflicts in Livonia as well as out of this province. Consequently it led him to betrayal of the Commonwealth. In 1617 he changed sides and rendered his service on behalf of Sweden, which was sealed by surrendering the Dyament fortress to the Swedish

Anno 1621. Według Leszka Podhorodeckiego pod Chocimiem były dwie chorągwie Farensbacha, husarska (200 koni) i kozacka (100 koni); L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1964, t. 10, cz. 2, s. 131.

¹²⁶ Sama Anna Wazówna prosiła żonę Lwa Sapiehy o opiekę nad rodem Farensbachów; BOZ, rkps 1220, k. 62, Anna Wazówna do Anny Sapieha, 15 X 1621 r., z Warszawy.

¹²⁷ Co ciekawe, Jan również opuścił Inflanty, aby służyć na południu, w Koronie; AGAD, AR V, nr 12789/I, s. 91, Jerzy Radziwiński do Krzysztofa Radziwiłła, 2 II 1620 r., z Warszawy; *ibidem*, AR II, nr 890, Jan Farensbach do podkomorzego bełskiego, 6 VI 1624 r., z Pacanowa; *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 411, 413, 416.

troops. He soon changed his mind and already in the autumn of the same year again took up the service for Poland-Lithuania. His previous conflicts as well as his treachery made him many enemies among those there were the mighty city of Riga, Duke of Courland Frederick, Lithuanian Marshall Krzysztof Radziwill and many noblemen from the Livonia's, Courland's and Lithuania's borderlands. The civil war that lasted almost three years led to the collapse of the Farenbachs in Livonia. Wolmar was made to sell the entire family land property and moved to the Crown of Poland. However during the 30-year War in the German Reich he intended to act on behalf of Sweden again and this time he betrayed the Emperor. For this treachery he was sentenced to death. In contrast to Jürgen, who had been recognized in the Commonwealth as a hero and loyal citizen of the Polish-Lithuanian state, Wolmar fell into disrepute. His treacherous activities destroyed in part the legacy of his father whose hard work had made him a respected citizen of Poland-Lithuania.